

Herold Virág*

Konfliktus és kompromisszum: Deák Ferenc és Lustkandl vitájának jogi és politikai dimenziói

1. BEVEZETÉS

Deák Ferenc életében két fordulópont volt, az egyik az 1848-as Batthyány-kormány igazságügyi miniszteri posztjának betöltése, a másik pedig az 1867-es kiegyezés. A Deák–Lustkandl vita a két esemény között zajlott le, de mindkettővel szoros kapcsolatban állt. Az igazságügyi tárca betöltésének köszönhetően Deák jó hírű és elismert politikus volt, jogászi végzettségét kamatoztatva csak a jogi tényekre hivatkozva készítette el az Adalékok, mellőzött benne bármilyen politikai megnyilvánulást. A vita közvetlen következményének tekinthető az 1865-ös húsvéti cikk, amely a végső lépés volt a kiegyezéshez vezető úton, és az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttének köszönhetően, egy ötven éven át tartó sikerkorszak vette kezdetét.

1860-tól a Schmerling nevével fémjelzett átmeneti időszak provizórium volt Magyarországon. Ez idő alatt Deák a passzív rezisztencia vezéralakjává vált, az 1860–61-es diéta feloszlátása után nem vállalt hivatalt. Korábban a Bach-rendszerben kodifikátori és törvényalkotási tevékenységre kérték fel, de azt is visszautasította. A Staatsrecht elolvasása után egyértelművé vált számára, hogy az ellenállást be kell fejeznie, és újdonsült álláspontját egy közel 200 oldalas válaszban kell közölnie.

A Deák–Lustkandl vita az 1860-as évek legfontosabb közjogi vitája volt, amely Deák Ferenc 1865 áprilisában kiadott húsvéti cikke közvetlen katalizátorának tekinthető. Az osztrák tanár, Wenzel Lustkandl műve a „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht: zur Lösung der Verfassungsfrage” 1863-ban jelent meg, erre Deák válasza 1865-ben érkezett, „Adalékok a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Vencel munkájára” címmel. Ezen vita a lefolyásakor nagy port kavart, a szakirodalom sokáig élénken foglalkozott vele, de az elmúlt 20 évben nem készült róla újabb átfogó tanulmány. Írásom apropója is ez, szeretnék egy olyan munkát elkészíteni, amely az eddigi eredmények összegző vizsgálatán túl újdonságokkal is szolgál. A korábbi értekezések leginkább történészek és politikusok tollából születtek, ezért jogáshallgatóként célozom az, hogy jogi aspektusból is vizsgáljam az eseményeket. A témával való foglalatosságom kapcsán több kérdés is megfogalmazódott

bennem. Helytállóak-e a két oldal által felsorakoztatott érvek? Miért nem folytak ezzel a témával kapcsolatban újabb kutatások? Azonban a legfontosabb kérdés számomra az, hogy releváns-e a vita a XXI. század embere számára, és miként tudunk okulni a helyzetből?

2. LUSTKANDL KÖNYVE ÉS ANNAK FOGADTATÁSA

Wenzel Lustkandl a bécsi egyetem tanára, a Birodalmi Tanács képviselőházának tagja, az osztrák birodalmi centralizmus egyik legismertebb teoretikusa volt. 1863-ban jelentette meg a „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht” című művét, mely látszólag jogtörténettel foglalkozott, azonban inkább aktuálpolitikai céllal készült. A Bach- és a Schmerling-rendszer által megfogalmazott jogeljárás elmélet helyett, melynek lényege az volt, hogy a nyílt lázadás és a forradalom miatt Magyarország elvesztette az alkotmányos jogait, a magyar alkotmányosság létét a Pragmatica Sanctioig visszanyúlva alapjaiban kérdőjelezte meg. Ezzel egy 150 évvel korábbi törvény bírálatába bocsátkozott, ellentétben kortársaival, akik az áprilisi törvények elfogadásától kezdve vitatták a magyar szuverenitást. Valószínűsíthető, hogy ezen újdonsült, eddig még sosem látott álláspont miatt érkezett Deák válasza, aki ezt az új elméletet csírájában akarta elfojtani. (Új Könyvek, 1987)

Ahhoz, hogy mélyebben megértsük Lustkandl és Deák gondolkodásának hátterét és a vitájuk mögött húzóó ideológiai rendszert, fontos kitérni azokra a történelmi és politikai tényezőkre, amelyek meghatározták az ország helyzetét és a két vitapartner véleményét. Magyarország az 1860-as években az európai politikai térben és a Habsburg Birodalom keretein belül is jelentős változásokon ment keresztül. Az abszolutista hatalommal szembeni ellenállás, a nemzeti identitás erősödése, a polgári szabadságjogok megteremtésének igénye és a centralizált hatalom elleni tiltakozás egyaránt meghatározta Deák gondolkodását és a magyar közvélemény álláspontját. A cenzúra eltörlésével a korabeli sajtó hatalmas szerepet játszott a politikai nézetek formálásában, emellett hozzájárult a két fél közötti diskurzus megteremtéséhez.

Lustkandl fő álláspontja az volt, hogy Magyarország államjogi önállással és szuverenitással nem bírt, hiszen saját

* Herold Virág, II. évfolyamos jogász szakos hallgató, osztatlan képzés, II. évfolyam, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar.

törvényei és közjoga szerint is reálunióban volt Ausztriával. („Reálunió: két vagy több állam szövetsége, egyesülése, amelyeknek uralkodója – jogi egyezmények alapján – közös. A reálunióban egyesült államok közül egyik sem főállam, hanem az uralkodó egy személyben két állam feje. Uralkodását egyik államban a másik állam jogkörétől függetlenül gyakorolja: felségjoga az egyik államban lehet korlátolt, míg a másikban korlátlan.”) (Madzsar, 1928:590.) Műve végén azt a konklúziót is levonta, hogy az osztrák tartományok a Pragmatica Sanctio szerint összm monarchiát képeztek, amelynek Magyarország csak egy speciális része volt, vagyis Magyarországot valóságos osztrák provinciának tartotta. Lustkandl tehát nem a Verwirkung (jogvesztés) álláspontját képviselte, hanem egyenesen Magyarország államjogi törvényeiből jogtörténeti alapon akarta Magyarország függetlenségének hiányát, vagyis az Ausztriával való reáluniót bebizonyítani. (Beksics, 1903)

Lustkandl fő érveként a Habsburg-ház reáluniójának dogmáját hirdette a perszonálunióval szemben. A két államszervezet közötti különbséget a már korábban idézett Társadalmi Lexikon definíciójával kívánom szemléltetni. „*Perszonálunió: az államszövetkezés egyik módja, amikor két vagy több állam között csak az uralkodó személye közös, egyébként az egyes államok megőrzik szuverenitásukat. Ellentéte a reálunió, amikor az uralkodó személyén kívül az állami ügyeknek is kisebb-nagyobb része közös.*” (Madzsar, 1928:575.) Ezek közül a közvélemény mind a kettőt elfogadhatatlannak tartotta. Az áprilisi törvények felelevenítéséhez való ragaszkodás minden társadalmi réteget áthatott, hiszen ezen törvények biztosították Magyarország számára azokat a jogokat, amelyekkel a népszuverenitás megőrizhető volt. A magyar közvélemény szerint Magyarország és Ausztria között 1526 óta létezett perszonálunió, de ezen viszony sosem emelkedett a reálunió szintjére, mivel az már a magyar állami szuverenitást is veszélyeztette volna.

A közfelháborodás nagy szerepet játszott abban, hogy Deák nekiállt a könyv megírásának 1862 decemberében, azonban azt érezte, Schmerling pozíciója a vártnál jobban megerősödött, ezért a munka csak 1865 januárjában jelent meg. Pár hónappal később német nyelven is kiadták „Ein Beitrag zum Ungarischen Staatsrecht” címmel. (Deák Á., 2008) A munkában segítségére volt Csengery Antal, a Deákkal már régóta együtt dolgozó jogász-politikus is, aki 1862. december 31-én írta bátyjának, hogy Deákkal két hete a Corpus Jurist és a históriát tanulmányozzák, mert Deák készül a Lustkandl-mű bírálatára. (Csengery, 1928) Általánosan elmondható, hogy Deák a régi magyar közjogot vette körül új garanciákkal. Erre azért volt szüksége, mert máskülönben megszakadt volna az alkotmány- és a jogfejlődés egysége. Fontos kiemelni, hogy Deák a magyar jogegységet sehol sem törte meg, ezért sosem jutott magával ellentétbe. A könyvének fő célja a nemzeti jogok bebizonyítása volt. Rengetegen úgy értelmezik az Adalékot, mintha az csak a Felirati javaslat elméleti kifejtése lett volna. A javaslatban az októberi diplomát bírálta Deák, mivel az meg akarta fosztani Magyarországot a jogaitól, és a közigazgatás terén is függővé akarta tenni az ország kormányzatát az osztráktól. A Pragmatica Sanctio is ebben a javaslatban nyerte el legelső, átfogó közjogi megvilágítását, emellett a kérdést minden szempontból kimerítette. (Szilágyi, 1898)

3. DEÁK KÖNYVÉNEK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A deáki vitairat egy rövid bevezetőből és öt fejezetből állt. Bevezetőjében a „haza bölcsé” kijelentette, hogy „Lustkandl úr politikai irányát mellőzve” csak azon állításokról szól, melyeket Lustkandl a magyar történelem és közjog köréből „tévesen idézve, vagy elferdítve tárgyal”. Ezen objektivitás mögött ott rejtőzött Deák valódi álláspontja is, mely a mű második felében került kifejtésre. Az olvasó számára egyértelműen látszik Deák rendületlen hűsége 1848 vívmányaihoz és azok jogfolytonosságához, ezért az Adalékok a közjoghoz egyértelműen fejezi ki azt, hogy a magyarság nem enged az alkotmányos jogaiból.

Deák az első fejezetben megsemmisítette Lustkandl azon formai kifogásait, amelyekkel az áprilisi törvények legitimitását próbálta aláásni. A Pragmatica Sanctio vonatkozásában Deák sajátos szerződéselméletét ismertette, amely meghatározó eleme lett későbbi politikájának, és a kiegyezés fundamentumává vált. A tőle már megszokott szigorú logikai struktúrák mellett Deák szarkasztikus fordulatokat is bevetett azon kijelentés cáfolásához, mely szerint a trónörökösödési egyezményből (a Habsburg-ház leányági utódlásának elismeréséből) Magyarországra a perszonálunióval szorosabb kötelezettség hárult volna. Ugyanakkor utalt a Pragmatica Sanctio ellentétére, amely kimondta, hogy a leányági utódlás elismerésének feltétele a magyar törvények és az ország alkotmányos önállóságának tiszteletben tartása a mindenkori Habsburg uralkodók által. Ennek merész aktuálpolitikai éle félreérthetetlenül Ferenc József-re irányult, aki akkoriban még megkoronázatlanul, az országgyűlés által el nem ismert, abszolutista módon kormányozta az országot. A harmadik fejezetben Deák további történelmi és jogtörténeti példákat felsorakoztatva végképp megsemmisítette Lustkandl minden spekulációját, melyek célja az volt, hogy a Lajtán túli örökös tartományok és a Magyarország között sohasem létezett reáluniót bizonyítsa. „A következő részben a már eddig megismert történeti és közjogi érvelést új szín, a liberális jogelmélet s a meggyőző erővel kifejtett polgári parlamentarista alapelvek felvázolása támogatja meg. Itt érzékelhető legigazibb mivoltában Deák politikusi hitvallása és argumentációjának sajátos módja, hogy a történeti jog fegyverét ő sohasem öncélúan, mereven és kizárólagos érvénnyel használja, hanem mindenkor a nemzeti önállóság megőrzésének, a polgári fejlődés, a jogkiterjesztés szolgálatába állítja. Végül az uralkodó s a nemzet legfontosabb jogosítványait veszi sorra (költségvetés, adózás, hadügyek, külügy stb.) voltaképpen változatlan megismételve 48-as és 61-es álláspontját, hogy mindeme hatáskörök elidegeníthetetlenül a magyar állami szuverenitás körébe tartoznak, megosztva az országgyűlés, a felelős kormány, s az alkotmányosan korlátozott jogkörű uralkodó között.” (Új Könyvek, 1987:329.)

Deák fenntartotta a ragaszkodás látszatát a 48-as úthoz, azonban inkább az 1861-es felirathoz való hűségét írta le művében. Szavaiból az is kiolvasható, hogy a közös ügyek rendszerét – mely korábban sok vita forrása volt – nem tartja elképzelhetetlennek. Álláspontom szerint ez egyfajta pálfordulásként is értelmezhető, hiszen Deák 48-as gondolatai sokkal radikálisabbak voltak, mint a 61-esek, azonban fontos kiemelni, hogy Deák sosem zárkózott el a Habsburg-háztól és

az Ausztriával közös perszonálunió lehetőségétől úgy, mint Kossuth, aki ebben az időszakban dolgozta ki a Dunai Konföderáció lehetőségét.

Deák véleménye szerint a nemzetnek joga van az önálló hadsereghez. Ezzel egyetértett könyvében Beksics, a közjoggal és a dualizmussal élénken foglalkozó publicista is, aki azt írta, hogy „a nemzet joga kétségtelen volt mindig és ma, 1903-ban is az önálló hadsereghez”. (Beksics, 1903) Azt gondolom, Deák célja az volt, hogy kizárólag a korábbi alkotmányos garanciákra hivatkozva érveljen Magyarország hadsereghez való joga mellett, ezzel együtt az ország állami függetlenségét is alátámasztotta azzal, hogy önálló államként jogunk van dönteni a hadsereg kérdésében, azonban ügyelt arra, hogy a vitában az önálló magyar hadsereg kérdéskörét nyitva hagyja, ezzel elérte azt, hogy a kiegyezéskor kijelenthette: az országnak külön önálló hadereje nem volt.

4. AZ ÁPRILISI TÖRVÉNYEK ÉRVÉNYESSÉGE ÉS JELENTŐSÉGE

Az 1848-as törvények elfogadása a reformkor legfontosabb közjogi eredménye volt. A törvény biztosította az ország nemzeti függetlenségét a független felelős magyar kormány által. Döntöttek az országgyűlés évenkénti összehívásáról, amelyen az ország éves költségvetése megszavazásra került. Bevezették a kötelező miniszteri ellenjegyzést is. A törvény egy másik része a polgári átalakulást segítette elő, ennek eszközei a földesúri szolgáltatások eltörlése, az ősiség és az úri-szék megszüntetése és a jobbágyfelszabadítás voltak. Fontos eredmények továbbá a közteherviselés bevezetése, a cenzúra eltörlése, valamint a választójog kiszélesítése. Az áprilisi törvények megteremtették a polgári nemzetállam alapjait, és elindították azt a folyamatot, amelynek befejezéséért, a kiegyezésért munkálkodott Deák Ferenc is.

Az 1960–70-es években elterjedt az a téves megállapítás, melyet Johannes Perthaler jogtudós és az 1961-es birodalmi alkotmány kimunkálója is képviselt, hogy Lustkandl a „Verwirkungstheorie”-t (a jog elvesztés vagy jogeljárás teóriáját) képviselte 48-as álláspontjában. Lustkandl könyvében szó szerint kifejtette: „*Elveszithették-e a magyarok a forradalom vagy az 1848-as törvények miatt a jogaikat? Nem állok a jogvesztés elmélet partján. Ugyanúgy, ahogy Magyarország nem vesztette el az ősi jogait, úgy más országok sem vehetik el a Birodalom régóta fennálló jogait.*” (Lustkandl, 1863:329.) Deák erre vonatkozó megjegyzései alátámasztották a gondolat pontatlanságát: „*Ha L. úr azok közé tartoznék, kik Magyarország ellenében az alkotmányvesztés elméletét állítják fel, s nem tagadják ugyan, hogy Magyarországnak volt alkotmányos önállósága, voltak törvényes jogai, hanem azt mondják, hogy a nemzet azokat elvesztette, s többé vissza nem követelheti, nem feleltünk volna munkájára, mert azzal, aki a törvényes jog ellenében a fegyverre hivatkozik, mint jogalapra, vitakozni nem lehet. De L. úr nem osztja e nézetet, s munkája kezdetén tiltakozik az alkotmányvesztés elmélete ellen. Azonban ő is azon végcélhoz akar jutni, melyhez az alkotmányvesztés elmélete vezet: Magyarország alkotmányos önállóságának és jogainak megtagadásához, s ezért az által véli elérhetőnek, ha tényeket forgat el, a törvényeket kénye szerint magyarázza, az idézett törvények szövegében*

olvassa a sorok közt, ami ott nincs, ami pedig a sorokban van, azt saját elmélete szerint értelmezi; szóval: nem saját nézeteit alkalmazza az adatokhoz, hanem az adatokat idomítja nézeteihez. Ily módon igyekszik a magyar közjogból mindazt, aminek létezését nem szereti, elvitatni s kiforgatni. Az alkotmányvesztés elmélete a magyar közjognak múltját érintetlenül hagyja, csak a jelent támadja meg, hogy a jövőnek tabula rasát csináljon. L. úr a múltat is meg akarja semmisíteni, hogy ez által jogalapot készítsen azoknak, kik a jövőt saját elméletek szerint akarják így is alakítani. Egyik szemközt állva nyíltan, a másik oldalt kerülve támad, de céljuk ugyanaz.” (Deák, 1865:170–171.) A régebbi irodalom ezt a kérdést helyesen tisztázta: „*Ezekben az években a jog elméletén kívül egy másik irányzat is került felszínre, ti. az, mely a Magyarország és Ausztria közti reáluniót történelmi alapon a magyar közjogból akarta bebizonyítani. Erre volt célozva Lustkandl Wenzel terjedelmes műve.*” (Ferenczy, 1903:237) (Galántai, 1967)

Valójában Lustkandl azt állította, hogy az 1848-as törvények érvénytelenek, mert azokat nem az országgyűlés hozta, hanem a nép kényszerítette ki erőszakkal. Továbbá azzal érvelt, hogy a törvényeket V. Ferdinánd csak magára nézve tekintette kötelező érvényűnek, mert örökösöket nem nevezett meg, és a trónöröklésre jogosultakat nem hallgatta meg. Lustkandl álláspontjával egyetértett Szentiványi Vince, a hétszemélyes tábla bírja, aki röpirataiban tagadta a törvények formai érvényességét. Hasonlóan vélekedett Török János, az MTA tagja és Ambrózy Lajos, sédeni báró is, ők a jogfolytonosság szempontjából vonták kétségbe a törvényeket. (Deák Á., 2005)

5. PRAGMATICA SANCTIO

A Pragmatica Sanctiót Magyarországon 1723-ban fogadtatta el III. Károly, ezzel biztosítva a mozaikszerű államalakulat kohézióját. A birodalom osztrák felén Károly egy uralkodói rendelettel szabályozta a trónöröklést, de ezt Magyarországon nem tehette meg, hiszen a jogforrási hierarchiában a magasabb álló jogszabállyal (törvény) nem lehet ellentétes az alacsonyabb jogszabály (rendelet). Az 1687. évi II. és III. törvények rögzítették a férfiág örökösödését, és annak osztrák, majd spanyol ágának kihaltá után a szabad királyválasztójog visszaszállását a nemzetre. Ezzel ellentétes nőág örökösödését rögzítő rendeletet nem hozhatott a király, ezért volt szükség az országgyűlés összehívására és az ott történő törvényhozásra (1723. évi II. törvénycikk), amelyen Károly személyesen is megjelent.

A magyar rendek a Pragmatica Sanctio 1723-as megszavazásával elfogadták, hogy a Habsburg-ház leányágon is örökölheti a magyar trónt, valamint az ország el nem választható módon kapcsolódik a dinasztiahoz és a birodalomhoz. A Pragmatica Sanctio elfogadásával erősödtek a Habsburg-magyar kapcsolatok, de a magyarok legfőképp védelmet reméltek egy újabb oszmán támadás esetére. A béke és stabilitás emellett nagyban hozzájárult a gazdaság felvirágzásához.

A vitában Lustkandl legfontosabb érve az volt, hogy Magyarországon a Pragmatica Sanctio birodalmi határozatként került elfogadásra, nem pedig törvényként. Ezen álláspont, ha igaznak bizonyulna, akkor aláásná mind Magyar-

ország önállóságát, mind az ezeréves történelmi alkotmányt, ezzel egy időben pedig reáluniót hozna létre a két ország között. „Valójában az 1723-as törvény az 1713-as rendelkezés magyar jogi formába öntött változata. [...] A reálunió létét jobban bizonyítja az 1723-as dokumentum, mint az osztrák, hiszen az már nemcsak az örökösödésről szól, hanem kifejti a reálunió létrehozásának szükségességét is. [...] 1715-ben a magyarok elfogadták a politikai, katonai és gazdasági rendszer kialakításáról szóló 59. törvénycikket, amelyre az 1723-as törvény ünnepélyes előszavában is hivatkoztak, ezzel is megerősítve a reáluniós törekvésüket.” (Lustkandl, 1863:226.) Deák álláspontja szerint reálunió sosem létezett a két ország között, csak perszonálunió szintjén működtek együtt.

Deák munkájának közjogi színtere, a perszonálunió, csak a múltra vonatkozott, azt vizsgálta, mi volt eddig Ausztria és Magyarország közjogi viszonya – a tiszta törvényesség szögéből. Véleményem szerint, ha Lustkandl nem állította volna azt, hogy a reálunió állandósult a két ország között, akkor a vita kimenetele teljesen más lett volna, és Deák is igazat adott volna neki a szorosabb együttműködésre irányuló tevékenységek megvalósulása miatt. „Ha Lustkandl csak azt írta volna, hogy mióta Magyarország Ausztriával a Habsburg-ház alatt együtt áll, gyakran mutatkozott törekvés a szorosabb reálunióra, hogy azon hosszú háborúk alatt, melyek egy érdekért egyesült erővel valának folytatva, elkerülhetetlenek voltak oly viszonyos érintkezések, melyek a personal-unió határán túl mentek, s hogy a birodalom minden részeinek érdekében jövőre is szükséges a personal-unióval szorosabb kapcsolat, ha – mondjuk – ezeket írta volna, ...akkor könyve egészen más munka lett volna... Ily munkára valószínűleg Deák sem írt volna észrevételeket...” (Pesti Napló, 1865:1.)

Emellett Lustkandl azt is kifejtette, mióta Magyarországon a Habsburg-ház valamely tagja uralkodik, azóta megszűnt a szabad királyválasztás joga, sőt 1526 előtt sem létezett. A szabad királyválasztással kapcsolatban Lustkandl gondolataival értek egyet. Az Árpád-ház uralkodása alatt a királyválasztás helyett vagy az elhunyt királyok akaratának megfelelően kerültek trónra az új uralkodók, vagy a főurak megkeresték a legközelebbi életben lévő rokont az uralkodócsaládon belül. A vegyes házi uralkodók alatt sem volt szabad királyválasztás, mert a folyamatos háborús helyzet miatt az özvegyeket új házasságra léptették valamely szomszédos királlyal a perszonálunió létrehozásának reményében. Álláspontom szerint Magyarországon soha nem volt szabad királyválasztás. Ezt alátámasztotta a könyvében Erdélyi László is, aki a következőket írta: „Szabad királyválasztás nem volt soha. Örökösrel nem törődő királyválasztás kettő volt. Az egyik királyválasztás csak két háborúval és idegen zsoldos hadsereggel sikerült, a másik mohácsi vérszé tette a mohácsi csatát.” (Erdélyi, 1926)

Véleményem szerint az 1715. évi III. törvénycikk kimondta („A császári és királyi szent felség kegyelmesen úgy határozott, hogy a közvetlenül előbb jelzett második cikkelybe most beigtatott jószágos hitlevelének tartalma szerint eléggé kifejtett örökletes utódlást irányadónak kell tekinteni s ha egykoron a néhai felséges Lipóttól és királytól leszármazó fineműeknek magva szakad, a királyválasztásban és koronázásban a karoknak és rendeknek ősi és régi helybenhagyott szokása és előjoga fog előtérbe lépni.”), hogy a nőági öröklés Magyarországra

nem terjed ki, ezzel érvelt Deák is, aki emellett levezette a szabad királyválasztási joggyakorlatát Szent István megkoronázásától egészen 1686-ig. Jogi szempontból különösen érdekes, ahogy Deák rávilágított arra, hogy Magyarországon a trónöröklési okmány nem abszolút uralkodói hatalommal lett kihirdetve, hanem a nemzet és a király által közösen törvénybe foglaltatott. Ennek feltétele volt Magyarország állami önállóságának megőrzése. Annak ellenére, hogy Ausztriában a nőági öröklés korlátlan, Magyarországon a három megnevezett ághoz van kötve, és ezen ágak kihalásával a szabad királyválasztás érvényesül.

Azt gondolom, hogy az országgyűlés önálló döntéshozói hatásköre és a belügyi autonómia miatt Deáknak igaza van a perszonáluniós álláspontjában. Frideczky is hasonlóan vélekedett, szerinte „Deák programja az 1861-es jogvédő program alaposabb kifejtése volt, az országgyűlés illetékességét hangsúlyozta a haszonbér, a katonai és a pénzügyek, valamint a kereskedelem felett”. (Frideczky, 2002:110.) Azonban Lustkandlnak részben igazat adok abban, hogy voltak időszakok, amikor a két ország együttműködése magasabb szintre lépett a perszonálunióban megszokotthoz képest, abban viszont tévedett, hogy ez az állapot bármikor állandósult volna.

A törvény megítélésében ma sincs egyetértés. Vannak, akik kétoldalú viszonylagos szerződést látnak benne, de olyanok is, akik az ország alaptörvényeül szolgáló határozatként tekintenek rá. Deák az Adalékokban így fogalmazott: „a Pragmatica Sanctio tehát nemzet és személy közötti paktum”. (Deák, 1865) Törvényként értelmezhető, mivel szuverén államban kötelező csak törvény lehet. A Pragmatica Sanctiónk néhány pontja azonban meg egyezett az osztrák Pragmatica Sanctióéval, ezért kötötte az osztrák államot is, ezzel alátámasztható volt a szerződéselmélet. Az 1713-ban megkötött családi rendelkezés nem magánrendelkezés volt, hanem az osztrák állam akaratának kinyilvánítása a vonatkozó szerv (az uralkodó) által. Ha mindkét dokumentumot megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy azok több pontban megegyeztek, emellett, hogy az államokra kötelezettségeket róttak, a közakaratot is kifejezték. (Vigyázó, 1894)

Deák Ferenc az osztrák és a magyar Pragmatica Sanctio között négy lényeges különbséget állított fel: az eredet tekintetében, a feltételeket illetően, a terjedeleme kapcsán és a szabad választási elv vonatkozásában. Az eredet tekintetében Deák azt írta, hogy az 1713-as osztrák Pragmatica Sanctio egy abszolút módon létrejött fejedelmi határozat volt, a magyar pedig alkotmányos úton keletkezett országos törvény. Az osztrák Pragmatica Sanctio utólag birodalmi törvénnyé vált, de az elvitathatatlan, hogy egy abszolút uralkodói döntés eredményeképpen született meg.

A feltételeket illetően Deák kijelentette, hogy az 1713-as törvény az elválaszthatatlanságon és a feloszthatatlanságon kívül semmi mást nem foglalt magában, ellentétben az 1723-assal, amely kikötötte a koronázást, az eskütételt és a hitlevél-kibocsátást. Az uralkodónak a trónra lépésekor meg kellett ígérnie, hogy „az ország jogait, törvényeit és szokásait megtartja, területi épségét sértetlenül megőrzi és soha másként uralkodni és kormányozni nem fog, mint az országnak eddig hozott és jövőre országgyűlésileg hozandó törvényei

szerint és más tartományok kormányzati módját ide soha be nem hozza”. (Cserkey, 1917:458.)

A leglényegesebb különbség Deák szerint az öröklés terjedelme volt. A magyar törvény csak a Károly-, a József- és a Lipót-féle nőágaknak biztosított trónöröklési jogot, míg az osztrák az összes többi ágnek („und allen übrigen Ihnen”), de III. Károly kifejtette, hogy csak I. Ferdinánd leszármazottaira vonatkozott az összes többi ág elnevezés. Így a terjedelem szempontjából nem volt akkora szakadék, mint azt Deák hitte. (Cserkey, 1917)

Az osztrák Pragmatica Sanctio értelmezési köre nagyban megváltozott, hiszen egyes szakértők már nemcsak az 1713. évi határozatokat értik rajta, hanem a Habsburg-háznak minden trónöröklésre vonatkozó szabályát és az örökös tartományok erre vonatkozó döntéseit. Ez alapjaiban megrengette a Deák által felállított négy kritérium igazságtartalmát. A feltételeket illetően a tágabb értelmezésben a II. Ferdinánd-féle, 1621. május 10-i végrendelet meghagyta az utódoknak, hogy alattvalóikat szabadságukban és jogaikban megőrizték, és az 1703. szeptember 12-i titkos családi egység pedig kimondta, hogy az uralkodóház alá tartozó országok és tartományok törvényei és szokásai, amennyiben az új öröklési renddel nem ellentétesek, érvényben maradjanak. Ebből látszik, hogy az osztrák Pragmatica Sanctio ugyanúgy biztosította az örökös tartományok rendjeinek jogait és szabadságát, mint a magyar, sőt, az egyes tartománygyűléseknek a Pragmatica Sanctióra vonatkozó elfogadási nyilatkozatait vizsgálva láthatjuk, hogy alig van közöttük olyan, amely az illető tartomány jogainak tiszteletben tartását említés nélkül hagyta volna. (Cserkey, 1917)

„Nem kell tehát új alapot keresni, legkevésbé önhatalmúlag felállítani, hol ilyen már 150 év óta törvényesen, az uralkodó és a népek közös ünnepélyes megegyezéséből létezik, és mind a két fél által szentnek és sérthetetlennek ismertetik. Eszerint nem a Pragmatica Sanctiót kell a februári alkotmány szerint, hanem ellenkezőleg a februári alkotmányt kell a Pragmatica Sanctio értelmében revisio alá venni. Deák álláspontja ebben a kérdésben egyértelmű, a februári pátenst, mint oktrojált alkotmány, még ha a nép beleegyezésével is jönne létre, az alapjaiban változtatná meg az uralkodás alapelvét és Ausztriában is a caesarismuskor korszakát avatná fel.” (Hanák, 1974:586-587)

Ezek alapján Deák és Lustkandl álláspontja jelentősen eltért egymástól. Lustkandl érvelésének középpontjában az állt, hogy az 1713-ban elfogadott császári határozatok a birodalom minden országára és tartományára kiterjedtek, ezáltal Magyarországra is. Ez az értelmezés a magyar történészek és kutatók számára elfogadhatatlan, hiszen az a magyar államiságot megengedhetetlen mértékben csorbítaná, helyette inkább egy megvalósulandó nemzetközi szerződés alapjaként értelmezik a határozatokat. A könyv ezen fejezete az 1865–67. évi törvényhozás alapjává vált, emellett a Pragmatica Sanctio első magyarázatának is tekinthető, mert átfogó képet nyújt közjogi megközelítésből a törvény fontosságát illetően. A legfontosabb deáki gondolat ebben a fejezetben azonban az, hogy semmiben sem csorbította Magyarország állami szuverenitását a Pragmatica Sanctio elfogadása.

6. OSZTRÁK ÉS MAGYAR VISSZHANG

Deák válaszáat az osztrák oldalon többen kritikával illették. A *Neue Freie Presse* cikke szerint Deák műve nem tudományos kritika volt, hanem egyoldalú politikai pártirat, megalkotója Lustkandl jogos kritikái észrevételeit sem vette figyelembe benne. Állításuk szerint Deák nem Lustkandlt, hanem az egész német kutatást akarta elijeszteni attól, hogy a magyar közjoggal foglalkozzon. (Pesti Napló, 1865) Szerintük a munka Magyarország különállását, és nem az összetartozását bizonyította. A *Pesti Napló* 1865. április 2-i számában – amely válaszolt a *Neue Freie Presse* vádjaira – elhangzott az, hogy Lustkandl munkája szigorúan a fennálló politikai viszonyokhoz illeszkedik, és csak saját elméletének keresztülvitelére törekszik, nem a megtalált valóságos tényekből, hanem az általa előre megállapított igazság alátámasztására keresett adatokból írta meg művét. Cáfolja a *Neue Freie Presse* korábban említett, németekről tett kijelentését, a cikk szerzője felveti a kérdést, miért akarja az osztrák lap Lustkandlt a német nemzet háta mögé bújtatni, és Deákot egy egész nemzet ellen fordítani?

A *Népbarát* magyar folyóirat a következőképp reagált Deák művére: „Deák tehát nagy szolgálatot tett nemcsak hazájának, de hitünk szerint az egész monarchiának, midőn Lustkandl államjoga elleni nézeteit közzé tette. Ezen csodálatosan szabatos, tiszta, könnyen felfogható, s megdönthetően logikával irt feleletében a 48-ki törvények érvényességét minden kétségen és kifogásokon felül helyezte.” (A *Népbarát*, 1865:125.) Ezen cikk hosszasan méltatja Deák munkáját, amiért Lustkandl felesleges toldásait és tartalmi tévedéseit kijavította, és visszaállította a magyar államjog fényét. Hanák Péter tanulmányában kifejtette, mire az Adalék nyomtatásba került, addigra elavulttá és használhatatlanná vált, mivel akkorra már Deák Augusz Antal báróval és magas megbízójával megegyezett a húsvéti cikk alapelveiben. (Hanák, 1974) Deáknak kiváló alkalom volt a korábban említett *Neue Frei Presse* bírálata arra, hogy újraértelmezze és aktualizálja művét. Deák Ferencet a jogfeladás vádja is érte, mivel sokan úgy gondolták, hogy az ő közjogi álláspontja gyengítette a korábban elterjedt és elfogadott közjogi felfogást. Azonban ez a vélekedés álláspont szerint téves, mivel Deák szigorúan ragaszkodott a jogegységhez, és került a nemzet jogainak abszolút kifejtését, ahogyan Werbőczy tette a korona és a nemzet egységén keresztül. Deák inkább a változó intézmények és garanciák által jutott el a nemzeti szuverenitásig.

7. MIÉRT RELEVÁNS A TÉMA, MIT TUD ADNI A MAI KOR EMBERÉNEK?

Mindkét vitapartner törvényekre alapozta az állításait, azal a különbséggel, hogy Lustkandl csak a kivonatokat vagy címüket idézte, és a forrás helyét, ahol az olvasó számára fellelhetőek voltak. Deák szerint ezt abban a hitben tette, mert tudta, hogy „100 olvasó közül 99 inkább hinni fog szavának, mintsem utánkeresgéljen”. (Sürgöny, 1865:1.) Deák a cáfolatra azon módszert alkalmazta, hogy ugyanazokat a forrásokat idézte, mint vetélytársa, és szó szerint illesztette be azokat a könyvébe. Gyakran mellőzte a kommentárokat is, ezzel

az olvasóra bízva a döntést. Deák könyvének történelmi jelentősége annak a kimondása, hogy a jelenkor kibontakozása a közös érdekek kölcsönös elfogadása lehet csak. (Trianoni Szemle, 2017)

Deák Ferenc logikus érvelésével és jól kifejtett gondolatmenetével lefektette Magyarországon az államjogi gondolkodás alapjait. A jogbiztonság mellett a polgári szabadságjogokra is nagy hangsúlyt fektetett, ezzel hozzájárult a jogállamiság elvének elterjedéséhez. Lustkandl az abszolutista államhatalom híveként az alkotmányos korlátok szigorú elutasításával állt a politikai és jogi rendszerhez. Nézeteivel nagy hatást gyakorolt az abszolutizmus kedvelőire, ezzel erősítve a jogtörténeti fejlődésben az abszolutista gondolkodás hagyományát. Ezen vita felpezsdítette a közéletet, emellett a jogi diskurzusok alapjául is szolgált. A Deák által képviselt gondolatok a kiegyezés után az ország jogi rendszerének alapját alkották, hiszen a Monarchia létrejötte után újra az alkotmányos berendezkedés vált elfogadottá. Véleményem szerint Deák könyve hűen tükrözte azt, hogy miként változott az álláspontja az 1848-as és az 1861-es gondolataihoz képest. Ezzel kapcsolatban az *Új Könyvek* folyóiratban is hasonlóan vélekedtek: „Az Adalékok jelentősége nem csupán abban áll, hogy ez Deák legterjedelmesebb, egyetlen könyvként fennmaradt írása, hanem hogy elsőrendű dokumentuma mind Deák az 1860/61-es diéta és a kiegyezés között formálódó nézetrendszerének, mind pedig az abszolutizmus és alkotmányosság választójához érkezett monarchia kormányzati válságának.” (Új Könyvek, 1987:328)

Ahogy a korábbi évszázadokban, úgy a XXI. században is gyakoriak a közjogi viták, ám ezek már nem frappánsan megírt könyvek segítségével zajlanak, hanem a média más platformjain, leginkább az interneten vagy a televízióban. Megfigyelhető az, hogy Deák könyvének megírása fél évet vett igénybe, ez idő alatt tüzetesen tanulmányozta a jogszabályok mellett Lustkandl munkáját is. Ez alapvetően elvárható lenne mindenkítől, de manapság a vitapartnerek gyakran még a legminimálisabb időbefektetést, kutatómunkát is mellőzik, ezzel kellemetlen helyzetbe sodorják magukat, és felkészületlennek tűnnek.

Úgy vélem, korunkban a közjog és a politika kéz a kézben jár egymással, egyikről sem tudunk beszélni a másik említése és ismerete nélkül. Ez a tendencia már a dualizmus korában is megjelent, ezért Deák feladata – aktuálpolitika bevonása nélkül válaszolni Lustkandl gondolataira – különösen embert próbáló volt. Ahhoz, hogy objektív alapon tudja vitapartnerének állításait cáfolni, Deáknak nem pártpolitikusi, hanem jogászai minőségében kellett könyvét megírnia. Ma már ritkábbak az ehhez hasonló jogvédő küzdelmek, de a vita pontosan rámutat arra, hogy a törvények másképp értelmezése, félreértelmezése mennyiben tudja megváltoztatni azok célját, valamint arra is, hogy milyen mértékben vannak hatással a nemzet akarata és a politikai erőviszonyok a jogi rendszerre.

8. ÖSSZEZÉS

Munkám fő célja az volt, hogy a témában rendelkezésemre álló források tanulmányozása után átfogó képet nyújtsak a vitapartnerekről, érveikről, beleértve a két oldal álláspontjának különbözőségeit, de legfőképpen arra szerettem volna rá-

világítani, miért releváns a vita a mai átlagemberek számára is. Álláspontom szerint az általam kitűzött célokat sikerült megvalósítanom, emellett a jogi szemlélettel a novumot is tudtam csempészni a történészek által már sokat vizsgált eseményekbe. A régi források ellenére próbáltam írásomat a lehető legmodernebb nyelvezettel, közérthetően elkészíteni, és megállásaimmal áthidalni azt a 20 éves szakadékot, amely idő alatt a témáról nem készültek újabb értekezések. Bízom benne, hogy írásom megtalálja célközönségét, és újdonsággal tud szolgálni még a témában jártasaknak is.

Deák Ferenc fiatalon elvesztette szüleit, ez nagy hatással volt visszahúzó, szorongó természetére, ami leginkább passzív ellenállása idején csúcspontot ért el. A rezisztencia alatt Deákban már megfogalmazódott a kiegyezés gondolata, de ezt a közvélemény akkortájt nagyon rossz szemmel nézte volna. Tökéletes alkalom volt Lustkandl műve, amelyben a cáfolatok közé beépítette újdonsült álláspontját, és megalapozta a húsvéti cikkét.

Az 1860-as években a magyar törekvések arra irányultak, hogy a kiegyezéssel a jogfolytonosság helyére álljon, azaz a magyar állam és intézményrendszer folytatódhasson az Osztrák–Magyar Monarchián belül. Részben a magyarok álláspontja, részben a tárgyalási pozíciójának javítása érdekében az uralkodóháznak tudományos érvekre is szüksége volt. Lustkandl végzettségének és a schmerlingi rendszerben betöltött szerepének köszönhetően tökéletes alannyá vált az uralkodó számára ezen elképzelés megvalósításához. Számomra az egyik legizgalmasabb kérdés ezen kutatással kapcsolatban az volt, vajon Lustkandl saját álláspontját képviselte a vitában, vagy csak a hatalom által ráosztott kötelező szerepet próbálta betölteni? Személyes véleményem alapján a második gondolat az igaz, hiszen néhány állítása, olyan érveket tartalmazott, melynek alátámasztására hamis információkat és tárgyi tévedéseket alkalmazott. Ezeket a hibákat egy jogi végzettséggel rendelkező egyetemi tanár nem követte volna el önszántából, kivéve, ha a hatalmi érdekelt volt neki kiszolgáltatni. Lustkandl a többi művével kivívta magának a szakma elismerését, hiszen azok jól megfontolt és érvekkel alátámasztott gondolatokat tartalmaztak. A Staatsrecht című vitatott munkájában ennek az ellentétét rajzoló ki számomra. A 48-as törvények alkotmányosságát nem tényekre alapozva, hanem a törvények félreértelmezésével próbálta alátámasztani, és arra hivatkozott, hogy az áprilisi törvényeket V. Ferdinánd csak magára nézve tekintette kötelező érvényűnek, mert örökösöket nem nevezett meg, és a trónöröklésre jogosultakat nem hallgatta meg. Azt gondolom, ezen csúsztatások aláássák Lustkandl tekintélyét a vitában, és komplikálttá teszik a megalapozott, jogos érveinek felismerését és azok cáfolatát. Ezen érvekre alapozva gondolom azt, hogy Lustkandl politikai motiváció vezérelhetette, és hatalmi befolyás alatt írhatta könyvét, azonban ezt a véleményemet sem megerősítő, sem cáfoló szakirodalmi forrást nem találtam.

Többek között a fals érvelés miatt is, Lustkandl könyve széles körben megosztotta a magyar közjogtudomány és jogtörténet művelőit. A Deák–Lustkandl vita után több munka is megjelent, amely a magyar jogfolytonosságot és szuverenitást kérdőjelezi meg, azonban ezen írások szerzői gyakran politikai ambícióktól vezérelve készítették el provokatív műveiket. Legtöbbjük a Szentkorona-tan bírálatába bocsátkozik, közülük a leghíresebb Eckhart Ferenc 1941-ben kiadott „A Szentkorona-eszme története” című, a magyar közjog eredetére

vonatkozó munkája, amely hasonló érveket vett alapul, mint a Staatsrecht.

A Deák–Lustkandl vitában a vitapartnerek nézetei a vita két sarokpontjában teljesen különböztek egymástól. Az egyik kérdés a Pragmatica Sanctio elfogadásának formája volt, a másik pedig a két ország között fennálló államszerkezet típusa. Lustkandl álláspontja szerint a Pragmatica Sanctiót az osztrák császár birodalmi határozataként fogadták el, ezzel megkérdőjelezte Magyarország alkotmányos önállóságát és az ezeréves történeti alkotmány mibenlétét, és előrevetítette Lustkandl reáluniós nézeteit. Ha egy idegen ország uralkodója Magyarországon el tudna fogadtatni az országgyűlés beleegyezése nélkül egy olyan határozatot, amellyel ellentétes álláspontot képviselő törvény már hatályban van, az a jogforrási hierarchiát megsemmisítené, az ország szuverenitását teljes mértékben elveszítené, és az alkotmány alapjainak is ellentmondana. Lustkandl ezzel lényegében elvetette a fennálló közjogi rendszert.

Deák erre válaszként kifejtette, jogilag miért volt lehetetlen Lustkandl megállapítása, és miként vett részt az országgyűlés az osztrák Pragmatica Sanctio átdolgozásában és később a törvényként való elfogadásában. Emellett hosszasan kifejtette azt is, hogy a megegyezés mindkét fél számára előnyös volt, és megteremtette a kompromisszumot a két ország között. Mai szemmel tekinthető a kiegyezés előképének is a Pragmatica Sanctio, amely nézet formálásában nagy érdeme volt Deáknak, aki kijelentette, hogy a Pragmatica Sanctio elfogadása semmiben sem csorbította Magyarország szuverenitását.

Álláspontom szerint mindkét jogtudós betöltötte a tőle társadalmilag elvárt szerepet; tömegek tudtak azonosulni mindkettőjük gondolataival, ami az egyik legfontosabb aspektusa egy ilyen nagyszabású vitának. Voltak megalapozott érvek, például Lustkandl álláspontja a szabad királyválasztás létének megkérdőjelezéséről, de fő eszköze a törvényszövegek félreértelmezése volt, amit egy Deáknál kevésbé tapasztalt vitapartner lehet, hogy észre sem vett volna. Az Adalékok valójában a nemzeti függetlenségnek, mint a megmaradás legfontosabb biztosítékának megőrzéséért folytatott harcról szövegezt. Számomra a vita nyertese Deák, a már korábban említett objektivitás, és apolitikus vitastílus miatt, valamint azért, mert művével nagyban hozzájárult a kiegyezés, mint kompromisszum létrehozásához, amely a modernkori magyar történelem legsikeresebb korszakát eredményezte.

9. FORRÁSJEGYZÉK

KÖNYVEK:

Beksics G. (1903) *Közjogunk és nemzeti törekvésünk*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, pp. 12–15.

Csekey I. (1917) *A magyar trónöröklési jog*. Atheneum Kiadó, Budapest, pp. 458–460.

Csengery L. (1928) *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Deák F. (1865) Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Vencel munkájára: »Das ungarisch-österreichische Staatsrecht«, a magyar közjogtörténelmének szempontjából. Pest, A *Budapesti Szemle* 1865. I. füzetéből. Pest Kiadja Pfeifer Ferdinánd. pp. 170–171.

Ferenczy Z. (1903) *Báró Eötvös József*. Magyar Történelmi Társaság, Budapest, p. 237.

Lustkandl W. (1863) *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht: zur Lösung der Verfassungsfrage*. Wilhelm Braumüller, Bécs, p. 226., 329.

Madzsar J. (szerk.) (1928) *Társadalmi Lexikon*. Népszava Könyvkereskedés, Budapest, p. 575., 590.

Szilágyi S. (1898) *A magyar nemzet története* X. kötet II. könyv V. fejezet, Az 1861-iki országgyűlés és államcsiny. [Digitális kiadás.] Athenaeum Kiadó, Budapest, In: <https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c400575.htm> (Letöltés időpontja: 2023. 07. 11.)

Vigyázó F. (1894) *A Pragmatica Sanctio* (közjogi értekezés). Európa Nyomda, Budapest, p. 70.

TANULMÁNYOK:

Deák Á. (2008) From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise 1849–1867–East European Monographs 737. New York, Atlantic Studies on Society Change. p. 558.

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/AtlanticStudiesOnSocietyInChange_0131/?query=Lustkandl+%amp;pg=565&layout=s (Letöltés időpontja: 2023. 07. 11.)

Deák Á. (2005) Kiegyenlítési program-kovácsaink. p. 721.

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/Szazadok_2005/?query=%C3%A1prilisi+t%C3%B6rv%C3%A9nyek&pg=738&layout=s (Letöltés időpontja: 2023. 08. 11.)

Erdélyi L. (1926) Volt-e Magyarországon szabad királyválasztás?

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/BMEKonyvek_TarsadalomtudomanyiKonyvtar_3025158/?query=erd%C3%A9lyi+l%C3%A1szl%C3%B3&pg=11&layout=s (Letöltés időpontja: 2023. 08. 02.)

Galántai J. (1967) Osztrák–magyar egyezkedés. Századok, 1967. évi 6. sz., p. 1276.

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/Szazadok_1967/?query=lustkandl&pg=1301&layout=s (Letöltés időpontja: 2023. 07. 11.)

FOLYÓIRATCIKKEK:

A Népbarát (1865) A P. Napló és Lustkandl. 5. évf. 11. sz., p. 125.

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/ANepbarat_1865/?query=Lustkandl+%amp;pg=112&layout=s&fbclid=IwAR15pzw1pAKpzEA2hrV95priGj2gF_4kfQUgRTYqOJz-QFYpzHYJ6-n0jGg (Letöltés időpontja: 2023. 06. 25.)

Pesti Napló (1865) 16. évf. 4088. sz., p. 1.

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/PestiNaplo_1865_04/?query=Lustkandl+%amp;pg=4&layout=s&fbclid=IwAR0Dj96T0MhZctvU-JrA_H0V2w9XtalTEoBqVanV8K9-jmJUueW-nJom3U (Letöltés időpontja: 2023. 06. 25.)

Sürgöny (1865) 5. évf. 195. sz., p. 1.

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/Surgony_1865_08/?query=lustkandl+%C3%A9s+de%C3%A1k&pg=104&layout=s (Letöltés időpontja: 2023. 07. 13.)

Trianoni Szemle (2017) A kiegyezés előtörténete: a duális államjogi rendszer létrejöttének elemei. Nagyvonalú magyarok: Deák vitáitól gróf Andrássy Gyula kormányának megalakulásáig (1865–1867). 9. évf. 1–2. sz., p. 25.

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/TrianoniSzemle_2017/?query=Lustkandl+&pg=26&layout=s&fbclid=IwAR3nYmvqUSmmQQ_77aMDSE5Ze8knQAlZZtAlXp5kc08Yb6idTBGuaammnls (Letöltés időpontja: 2023. 06. 25.)

Történelmi Szemle (1974) Hanák Péter tanulmánya: Deák hűsvéti cikkének előzményei. 17. évf. 4. sz., p. 586.

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/TortenelmiSzemle_1974/?query=Lustkandl+&pg=595&layout=s&fbclid=IwAR2fziOY1uRQaUNv_8rFkC6xSthDHLdHgDFRw1VNzEvWj4UgVxxtb39IK24 (Letöltés időpontja: 2023. 06. 25.)

Új Könyvek (1987) 24. évf. 23. sz., pp. 328–329.

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/UjKonyvek_1987_3/?query=Lustkandl+&pg=327&layout=s&fbclid=IwAR3EVy_-0rC_YyAhyniFQgPjoye08E3SfunXSaY5Hav1yGBpBRPe9BZ31Ts (Letöltés időpontja: 2023. 06. 25.)

Valóság (2002) Frideczky Frigyes: Deák Ferenc – válogatott politikai írások és beszédek. 45. évf. 1. szám p. 110.

In: https://adt.arcanum.com/hu/view/Valosag_2002/?query=Lustkandl+&pg=111&layout=s&fbclid=IwAR1f0DyC42jnt5wc0CRSb9t02DgsNCAQN5X4vyKARz4tNyNmujoslbWA-NQ (Letöltés időpontja: 2023. 07. 08.)